

УДК 347.734

DOI: <https://doi.org/10.69724/2786-8834-2026-10-41-53>

Василь Крат¹

ДІАЛЕКТИКА СВОБОДИ ДОГОВОРУ ТА ПРАВОВОГО ПАТЕРНАЛІЗМУ: РЕГУЛЮВАННЯ ЛИХВАРСЬКИХ ПРОЦЕНТІВ У ДОГОВОРІ ПРО СПОЖИВЧИЙ КРЕДИТ

Анотація

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю пошуку балансу між принципом свободи договору та правовим патерналізмом у сфері споживчого кредитування. У статті аналізуються еволюція та сучасні механізми регулювання лихварських відсотків. Проведено порівняльно-правовий аналіз іноземних правопорядків щодо лихварської позики.

Особливу увагу приділено аналізу Закону України № 3498-IX, який запровадив імперативну максимальну денну процентну ставку. Досліджено темпоральні аспекти дії законодавчих змін, зокрема механізм перехідного періоду та особливості поширення нових правил на різні договори.

Розкрито правові засоби «коригування» лихварських умов, зокрема через інститут часткової нікчемності. Продемонстровано, що застосування ст. 217 ЦК України дозволяє судам здійснювати ефективний *ex post*-контроль і є дієвим інструментом захисту слабшої сторони. Практична значущість дослідження полягає у систематизації правових наслідків порушення імперативного правила щодо максимальної денної процентної ставки та формуванні рекомендацій щодо судового тлумачення норм щодо нікчемності умов договорів про споживчий кредит задля забезпечення справедливості та балансу інтересів учасників фінансового ринку.

Василь Крат

Ключові слова: свобода договору, договір про споживчий кредит, лихварські проценти, максимальна денна процентна ставка, нікчемність частини правочину, наслідки нікчемності частини правочину, *ex post*-контроль.

Вступ.

Історичний ракурс аналізу формування правил щодо ціни договору свідчить, що приватному праву завжди були притаманні патерналістські механізми. Це про-

¹ **Василь Крат**

Кандидат юридичних наук, доцент, суддя Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду, Київ, Україна
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6595-1657>
e-mail: krat@supreme.court.gov.ua

являлося власне як у формуванні доктрини *laesio enormis*¹, так і в імперативному обмеженні процентів за позикою. Зокрема, ще в законах XII таблиць передбачалося, що ніхто не має права стягувати відсотки за ставкою, що перевищує одну дванадцятку частину².

Тейер, Дж. Б. вказував, що єдина відмінність між особою, якій завдано шкоди через *laesio enormis* (істотну нееквівалентність зустрічного надання), та жертвою лихварства полягає в тому, що перша вже володіє чимось, що можна продати або за що можна купити. Починаючи з часів Тюрго та Бентама, економісти зійшлися на думці, що законодавчі акти, які загалом обмежують договірні відсоткові ставки, є більш ніж марними, оскільки вони лише посилюють проблему, заганняючи в «тінь» діяльність, яка мала б бути легітимною. Зафіксовані випадки, коли боржники, врятовані завдяки розумній позиції, використовували ці законодавчі акти, щоб уникнути виконання справедливого зобов'язання³.

У сучасних умовах ця дискусія трансформувалася по суті у «битву» між принципом свободи договору та правовим патерналізмом. Прийняття Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо удосконалення державного регулювання ринків фінансових послуг» від 22 листопада 2023 року № 3498-IX, яким запроваджено граничний розмір денної процентної ставки (1 %), стало спробою законодавця «розв'язати» цей конфлікт, але зумовило значну кількість як теоретичних, так і практичних питань. Наприклад, в Єдиному державному реєстрі судових рішень станом на 14 липня 2026 року міститься понад 16 000 судових рішень першої та апеляційної інстанцій щодо застосування максимальної денної процентної ставки.

Метою статті є здійснення порівняльно-правового аналізу механізмів унормування лихварських процентів в іноземних правопорядках та українському законодавстві, а також аналіз правових засобів для їх судового коригування. Для досягнення поставленої мети визначено такі **завдання**: проаналізувати еволюцію та основні підходи до регулювання лихварських відсотків в іноземних правопорядках; розкрити правову природу денної процентної ставки як істотної умови договору про споживчий кредит в Україні; дослідити механізм темпоральної дії Закону № 3498-IX та особливості перехідного періоду обмеження денної процент-

¹ Доктрина *laesio enormis* проявлялася в римському праві в тому, що якщо річ було продано менш ніж за половину її дійсної вартості, то продавець міг «знищити» договір і вимагати повернення речі. У літературі вказується, що джерелом доктрини «*Laesio enormis*» в європейському праві є рескрипт, який у Кодексі Юстиніана (4.44.2) приписується Діоклетіану та Максиміану (285 р. н. е.), дослівний переклад якого наводиться нижче: «Якщо ви або ваш батько продали річ більшої вартості за меншу ціну, людяно [буде], щоб або повернувши ціну покупцям, ви отримали продану землю (маєток) за втручання влади судді, або, якщо покупець так забажає, щоб ви отримали те, чого не вистачає до справедливої ціни. Причому ціна вважається меншою, якщо не була сплачена половина справжньої вартості». Див.: JB Thayer, 'Laesio enormis' (1937) 25 (4) *Article 3. Kentucky Law Journal* <<https://uknowledge.uky.edu/klj/vol25/iss4/3>> accessed 21 May 2026.

² *The Law of the Twelve Tables*, Table VIII <https://avalon.law.yale.edu/ancient/twelve_tables.asp> accessed 13 July 2026.

³ Див.: JB Thayer, 'Laesio enormis' (1)

ної ставки; окреслити правові засоби контролю над формуванням договірних умов у споживчому кредитуванні; визначити наслідки порушення правила про максимальний розмір денної процентної ставки.

Підходи до унормування лихварських процентів в іноземних правопорядках

Іноземним правопорядкам притаманні різні підходи регулювання процентів, зокрема і лихварських. Таке регулювання може відбуватися на рівні норм відповідного кодексу. Наприклад:

лихварським визнається договір позики, в якому передбачено річні відсотки, що перевищують встановлені законом відсотки, збільшені на 3 % або 5 %, залежно від наявності чи відсутності речового забезпечення. Лихварським також визнається штрафне застереження, яке встановлює як відшкодування, належне за неповернення позики протягом часу прострочення, суму, що перевищує встановлені законом відсотки більш ніж на 7 % або 9 %, залежно від наявності чи відсутності речового забезпечення. Якщо передбачена процентна ставка або сума відшкодування перевищує максимум, встановлений у попередніх пунктах, вона вважається зменшеною до цих максимумів, навіть за наявності іншої волі сторін договору (ст. 1146 ЦК Португалії);¹

лихварською вважається будь-яка договірна позика, надана за сукупною ефективною відсотковою ставкою, яка на момент її видачі більш ніж на одну третину перевищує середню ефективну ставку, що застосовувалася в попередньому кварталі кредитними та фінансовими установами за операціями подібного характеру з аналогічними ризиками, перелік яких визначає адміністративний орган з урахуванням висновку Консультативного комітету фінансового сектору (ст. L. 314-6 Споживчого кодексу Франції);²

максимальний розмір процентів, що впливають з правочину, не може у річному обчисленні перевищувати двократний розмір законних процентів (максимальні проценти). Якщо розмір процентів, що впливають з правочину, перевищує розмір максимальних процентів, підлягають сплаті максимальні проценти (ст. 359 ЦК Польщі);³

якщо сторони не домовилися про інше, позичальник зобов'язаний сплачувати проценти позикодавцю. Для визначення розміру процентів застосовуються положення ст. 1284. Якщо сторони домовилися про лихварські проценти, така умова є нікчемною, і жодні проценти не підлягають сплаті (ст. 1815 ЦК Італії).⁴ В італійській доктрині вказується, що приватна автономія стикається з важливим обме-

¹ Portuguese Civil Code (*Código Civil*) (Decree-Law No 47344 of 25 November 1966) <https://www.pgdlisboa.pt/leis/lei_mostra_articulado.php?ficha=1101&artigo_id=&nid=775&pagina=12&tabela=leis&nverso=&so_miolo=>> accessed 14 July 2026.

² Consumer Code (*Code de la consommation*) art L. 314-6 <https://www.legifrance.gouv.fr/codes/article_lc/LEGIARTI000032303335> accessed 14 July 2026.

³ Civil Code (*Kodeks cywilny*) (Act of 23 April 1964) <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19640160093/U/D19640093Lj.pdf> accessed 14 July 2026.

⁴ Italian Civil Code (*Codice civile*) (Royal Decree No 262 of 16 March 1942) <<https://www.gazzettaufficiale.it/dettaglio/codici/codiceCivile>> accessed 14 July 2026.

женням при визначенні процентів, що підлягають сплаті позичальником, оскільки не можуть бути погоджені проценти, які, перевищуючи так звану порогову ставку (*tasso soglia*), можуть кваліфікуватися як лихварські. Причини, що лежать в основі такої заборони, мають, звичайно, публічно-правову природу: законодавець прагне уникнути того, щоб операції з фінансування могли стати інструментом зловживання станом потреби особи, яка отримує фінансування. Перевищення порогової ставки автоматично зумовлює лихварський характер процентів, незалежно від суб'єктивного стану позикодавця, тобто від обізнаності кредитора про лихварський характер договору. Нікчемність застереження про лихварські проценти не поширюється на іншу частину договору, оскільки йдеться про обов'язково часткову нікчемність. Кваліфікація нікчемним застереження щодо процентів не вичерпує реакцію правової системи на погодження лихварської плати, адже передбачається додаткова санкція у вигляді безоплатності фінансової послуги, якщо лихварський характер був на дату укладення договору. Раніше сплачені проценти підлягають поверненню позичальнику, при цьому можливе добровільне виконання не може бути кваліфіковане як виконання натурального зобов'язання.¹

Також міститься відповідне регулювання і в нормах окремих законів. Зокрема: є нікчемним будь-який договір позики, в якому обумовлено процент, що істотно перевищує нормальну вартість грошей та є явно непропорційним до обставин справи, або який укладено на настільки не вигідних умовах, що він набуває кабального характеру, за наявності підстав вважати, що позичальник погодився на нього через свій тяжкий стан, недосвідченість або обмеженість розумових здібностей (Закон Іспанії від 23 липня 1908 року про нікчемність договорів лихварської позики)². В Іспанії, коли умова про відсотки кваліфікується як нікчемна згідно із законом про лихварство 1908 року, боржник зобов'язаний повернути основну суму, але не зобов'язаний сплачувати будь-які відсотки. Цей режим є винятком зі ст. 1303 Цивільного кодексу Іспанії, який у разі невиконання зобов'язань передбачає повну реституцію з відсотками. Таке тлумачення закону про лихварство як винятку з Цивільного кодексу було підтверджено Рішенням Верховного суду від 9 січня 1933 року та наступними судовими справами;³

фізична або юридична особа не може укласти кредитний договір зі споживачем, якщо річні витрати у процентах перевищують 35 %. Річні витрати у процентах розраховуються відповідно до § 16 Закону про кредитні договори. Компанія зі споживчого кредитування, яка має дозвіл (ліцензію) як компанія зі споживчого

¹ Andrea Giordano (ed.), *Commentario breve al Codice civile: Aggiornato alla Riforma Cartabia e al d.lgs. 2 marzo 2023, n. 19* (Ed. Ad Maiora — Trani 2023), p. 2393 — 2395.

² Law of 23 July 1908 on the Nullity of Usurious Loan Contracts (*Ley de 23 de julio de 1908 sobre nulidad de los contratos de préstamos usurarios*) <<https://www.boe.es/buscar/act.php?id=BOE-A-1908-5579>> accessed 14 July 2026.

³ ZEW, 'Study on interest rate restrictions in the EU: Final Report for the EU Commission DG Internal Market and Services, Project No. ETD/2009/IM/H3/87' (Brussels/Hamburg/Mannheim 2010) <<https://op.europa.eu/o/opportal-service/download-handler?identifier=46a336d0-18a0-4b46-8262-74f0e0f47eb3&format=pdf&language=en&productionSystem=cellar&part=iff>> accessed 14 July 2026.

кредитування відповідно до § 3, частини 1, і яка уклала кредитний договір зі споживачем у порушення частини 1, не може вимагати більших витрат, ніж ті, що відповідають річним витратам у процентах на рівні 35 % (§ 11a Закону Данії про компанії зі споживчого кредитування);¹

процентна ставка за кредитом, отриманим споживачем за умовами договору, не може перевищувати базову (референсну) ставку, визначену в § 12 Закону про проценти, збільшену на 15 процентних пунктів. Навіть у цьому випадку процентна ставка за кредитом згідно з договором не може перевищувати 20 відсотків. Якщо за умовами договору споживач зобов'язаний сплачувати витрати за кредитом, відмінні від тих, що зазначені в частині 1 (інші витрати), їх розмір не може перевищувати 0,01 відсотка на день від суми кредиту або кредитного ліміту, передбачених кредитним договором, за період дії кредитного договору. Незважаючи на положення частини 2, максимальний розмір інших витрат за кредитом може бути погоджений на рівні 5 євро за умови, що строк кредиту згідно з договором становить не менше 30 днів. Витрати, що підлягають сплаті споживачем на підставі частини 2, не можуть перевищувати 150 євро на рік, і витрати за кредитом не можуть стягуватися зі споживача авансом більше ніж за один рік. Якщо кредитор або кредитний посередник порушує положення цієї статті, споживач не зобов'язаний сплачувати ні процентну ставку за кредитом, ні інші витрати за кредитом взагалі (§ 17a Закону Фінляндії про захист прав споживачів).²

У 2010 році для Європейської Комісії здійснено дослідження, в якому вказувалося, що цивільні санкції, які безпосередньо впливають на договірну відсоткову ставку, включають зменшення відсотків або до суми основного боргу, або до дозволеної відсоткової ставки, або тягнуть за собою недійсність договору з можливістю судового розподілу зобов'язань за ним. Здатність судів оголошувати загальну вартість кредиту або відсоткову ставку надмірною та переглядати умови договору існують як у країнах із граничними ставками, так і в країнах без них. Для цього потрібно встановлення того, що умови суперечать загальному положенню, такому як *contra bonos mores* (Німеччина, Естонія), що умови є «кричущо несправедливими» (Данія) або безсовісними (*unconscionable*) (Швеція). Словаччина передбачає можливість судового втручання, якщо сума відсотків «суттєво перевищує звичайну відсоткову ставку», а Верховний суд Чеської Республіки визнав недійсним договір, де відсотки були більш ніж у чотири рази вищими за звичайні. Однак багато залежить від обставин. Відсоткова ставка, що вдвічі або втричі перевищує середню ставку, яку стягують фінансові установи, може бути не визнана несправедливою. Суди розглядають усі обставини справи і приймають рішення на основі справедливості умови та ринкового становища сторін (наприклад, якщо особі бракує досвіду або вона є вразливою).³

¹ Act on Consumer Loan Companies (*Bekendtgørelse af lov om forbrugslånsvirksomheder*) No 115 of 2 February 2025 s 11a <<https://www.retsinformation.dk/eli/lt/a/2025/115>> accessed 14 July 2026.

² Consumer Protection Act (*Kuluttajansuojalaki*) No 38/1978 ch 7 s 17a <https://www.finlex.fi/fi/lainsaadanto/1978/38#chp_7__sec_17a> accessed 14 July 2026.

³ ZEW, 'Study on interest rate restrictions in the EU: Final Report for the EU Commission DG Internal Market and Services, Project No. ETD/2009/IM/H3/87' (10)

Схожі підходи є й в інших країнах. Наприклад, в японській літературі вказується, що у 1968 році Верховний Суд виніс історичне рішення, яке визнає право позичальника на повернення надмірної частини [сплачених коштів]. Обґрунтування Верховного Суду є таким: по-перше, якщо позичальник сплачує частину, що перевищує законне обмеження відсоткової ставки, ця частина має бути зарахована в рахунок погашення основної суми боргу; таким чином, зрештою, основна сума боргу буде припинена. По-друге, якщо основної суми боргу більше немає, відсотки не нараховуються. По-третє, позичальник, який сплатив такі надмірні відсотки, здійснив платіж, не знаючи про відсутність зобов'язання щодо виплати цієї частини, тому позичальник має право вимагати їх повернення. По-четверте, положення 2 ст. 1 Закону про обмеження відсоткових ставок передбачає існування основної суми боргу; якщо основної суми боргу немає, положення 2 не застосовується. Соціальний рух 68-го року, надія на зміну суспільства, можливо, вплинула на суддів Верховного Суду. Науковці одностайно схвалили це нове, революційне рішення. Але не можна заперечити, що це рішення є суто *contra legem* (всупереч закону)¹.

Регулювання розміру процентних ставок у закордонних правопорядках базується на двох основних підходах: законодавчо встановлена гранична ставка та/або судовий розсуд на основі принципів. При цьому досить часто ці підходи комбінуються.

Українське регулювання процентів у договорі про споживчий кредит

Свобода договору має декілька складових, зокрема: свобода укладання договору; вибору контрагента, виду договору, визначення умов договору, форми договору. При реалізації принципу свободи договору слід враховувати вимоги ЦК України, інших актів цивільного законодавства, звичаїв ділового обороту, розумності та справедливості. Тобто законодавець, закріплюючи принцип свободи договору, встановив і його обмеження. Причому останні є одночасно й межами саморегулювання. Вони передбачені в абз. 2 ч. 3 ст. 6 ЦК України, згідно з якою сторони не можуть відступати від положень актів цивільного законодавства в разі існування однієї з таких підстав, зокрема:

наявності в акті цивільного законодавства прямої вказівки про неможливість сторін відступати від його імперативного положення (наприклад, згідно з ч. 5

¹ Naoki Kanayama, 'Struggles against Usurious Loans in Japan' (2012) 2(2) *Sogang Journal of Law and Business* 53–72 <<https://scc.sogang.ac.kr/Download?pathStr=NTYjZlZUxlyM5NSMjNDgjlzQ5IyM5OCMjOTUjZExNSMjMTE2IyMxMTUjZlZlEwNSMjMjMTA4IyM5NSMjNTA4IyM5NyMjMTEwIyMxMTQjZlZlEwNSMjMTE4IyMxMDYjZlZk1IyMxMDgjlzIyMxMTA4IyM5NSMjMTE3IyMxMTEjZlZlEwNiMjNDcjlZExNiMjMTE1IyMxMTA4IyM5NSMjMTE5IyM5NyMjMjMTA4IyM5NSMjMTE1IyMxMDEjZlZlEwNiMjMTA1IyMxMTUjZlZQ3IyMxMTUjZlZk4IyM5OCMjNDcjlZlZlEwNSMjMjMTA0IyMxMTYjZlZk3IyM4MCMjMTA4IyMxMDgjlZlZlEwNSMjMjMTA4IyMzNSMjMzMTA1IyM5OCMjMTI0IyMxMjA4IyM5NSMjMTA4IyMxMTA4IyMzNSMjMzMTA4IyMzNSMjNDkjlZlZlEwNSMjMTA4IyMxMDUjZlZlEwNyMjMTEy&fileName=%5B2%5D+struggles+against+usurious+loans+in+japan.pdf&gubun=oldbbs>> accessed 14 July 2026.

ст. 576 ЦК України предметом застави не можуть бути вимоги, які мають особистий характер, а також інші вимоги, застава яких заборонена законом);

якщо зі змісту акту цивільного законодавства випливає обов'язковість його положень, яка може мати вигляд вказівки в акті цивільного законодавства на нікчемний характер відступу від його положень, або виражатися за допомогою інших правових засобів (наприклад, таким буде припис абз. 2 ч. 1 ст. 739 ЦК України, що умова договору, відповідно до якої платник безстрокової ренти не може відмовитися від договору ренти, є нікчемною)¹.

За своєю сутністю ціна — це збірне поняття, що може стосуватися вартості: а) певної речі (земельної ділянки, електросамоката, планшета тощо); б) послуги (юридичної, посередницької, освітньої і т. д.); в) роботи (ремонт речі, виготовлення речі); г) права (права найму, виключного права на використання винаходу, права на частку в статутному капіталі, права грошової вимоги тощо). Ціна «відтворює» мінову вартість того чи іншого об'єкта. За способом вираження ціна може бути грошовою та/або натуральною. Грошове вираження ціни відбувається, відповідно, в національній або іноземній валюті. Ціна, за загальним правилом, не є істотною умовою договору².

Натомість у сфері споживчого кредитування на рівні п. 9 ч. 1 ст. 12 Закону України «Про споживче кредитування» денна процентна ставка кваліфікована як істотна умова. У договорі про споживчий кредит зазначається денна процентна ставка, її розрахунок та загальні витрати за споживчим кредитом (крім споживчих кредитів, виконання зобов'язань за якими забезпечено заставою/іпотекою або правом довірчої власності), орієнтовна реальна річна процентна ставка та орієнтовна загальна вартість кредиту для споживача на дату укладення договору про споживчий кредит.

Денна процентна ставка — це загальні витрати за споживчим кредитом за кожний день користування кредитом, виражені у процентах від загального розміру виданого кредиту (п. 1–2 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про споживче кредитування»).

За своєю суттю денна процентна ставка — це вартість фінансової послуги. Тобто денна процентна ставка відтворює розмір процентів за користування чужими коштами, які є боргом, адже вони сплачуються за користування грошима, що має правомірний характер.

Слід зауважити, що відсутність вказівки денної процентної ставки в договорі про споживчий кредит не зумовлюватиме його неукладеність. Адже парламентом передбачено для цього випадку нікчемність договору про споживчий кредит (абз. 2 ч. 5 ст. 12 Закону України «Про споживче кредитування»).

¹ Див., зокрема: ВІ Крат, «Глава 5: Зобов'язання: підстави виникнення та припинення» в: І. В. Спасибо-Фатєєва (заг. ред.), *Цивільний і Господарський кодекси: 2004–2014 рр.: Монографія* (Право 2014) 122–123.

² ВІ Крат, «Коментар статті 632 Ціна» в: ІВ Спасибо-Фатєєва (ред.), *Цивільний кодекс України: науково-практичний коментар. Т. 5: Зобов'язальне право* (ЕКУС 2026) 882–891.

Законом України «Про внесення змін до деяких законів України щодо удосконалення державного регулювання ринків фінансових послуг» від 22 листопада 2023 року № 3498-IX, який набрав чинності 24 грудня 2023 року:

по-перше, доповнено ст. 8 Закону України «Про споживче кредитування» ч. 5, якою встановлено, що максимальний розмір денної процентної ставки не може перевищувати 1 %;

по-друге, доповнено Прикінцеві та перехідні положення Закону України «Про споживче кредитування» п. 17 і передбачено, що тимчасово, протягом 240 днів з дня набрання чинності Законом України «Про внесення змін до деяких законів України щодо удосконалення державного регулювання ринків фінансових послуг», максимальний розмір денної процентної ставки не може перевищувати: протягом перших 120 днів — 2,5 %; протягом наступних 120 днів — 1,5 %;

по-третє, у п. 2 розділу II. Прикінцеві та перехідні положення Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо удосконалення державного регулювання ринків фінансових послуг» встановлено, що дія пункту 5 розділу I цього Закону поширюється на договори про споживчий кредит, укладені до набрання чинності цим Законом, якщо *строк дії таких договорів продовжено після набрання чинності цим Законом*.

Обмірковуючи викладене, слід зауважити, що:

до прийняття Закону України № 3498-IX питання процентної ставки в договорах про споживчий кредит перебувало у площині договірної автономії. Проте законодавець, вочевидь реагуючи на соціальні виклики та поширення лихварських практик, впровадив механізм максимального розміру денної процентної ставки;

норма про максимальний розмір денної процентної ставки є імперативною, оскільки в акті цивільного законодавства міститься пряма вказівка про неможливість сторін відступати від цього імперативного положення. Така вказівка виражається в словосполученні «*не може перевищувати*»;

за загальним правилом, максимальний розмір денної процентної ставки застосовується до договорів про споживчий кредит, які укладені з 24 грудня 2023 року. Для того щоб правила про максимальний розмір денної процентної ставки поширювалися на договори, які вчинені до 24 грудня 2023 року, необхідно, щоб строк дії таких договорів було продовжено після 24 грудня 2023 року. Вочевидь парламент мав на увазі строк кредитування чи строк, на який надається кредит, який на рівні закону кваліфікований як істотна умова;

Законом України № 3498-IX було впроваджено перехідний період тривалістю 240 днів і передбачено поетапне зниження максимальної денної процентної ставки. *Перший етап* (з 24 грудня 2023 року по 21 квітня 2024 року): протягом перших 120 днів після набрання чинності законом максимальна денна процентна ставка для договорів, які укладені в цей період, не могла перевищувати 2,5 %. *Другий етап* (з 22 квітня 2024 року по 19 серпня 2024 року): наступні 120 днів характеризувалися подальшим обмеженням ставки — максимальну денну процентну ставку для договорів, які були укладені в цей період, було знижено до рівня 1,5 %. *Третій етап* (з 20 серпня 2024 року): після завершення 240-денного перехідного періоду максимальна денна процентна ставка для договорів про споживчий кредит не може перевищувати 1,0 %.

Правові засоби «коригування» лихварських процентів у договорі про споживчий кредит

Традиційно в приватному праві виокремлюються дві групи засобів, за допомогою яких здійснюється контроль за тим, як сторони формують договірні умови або навіть використовують конструкцію договору в цілому:

(а) *ex ante* (з лат. — «заздалегідь», «до події») контроль. *Ex ante*-контроль по суті є таким собі превентивним механізмом, спрямованим на «коригування» як умов, так і використання конструкції договору, до моменту його укладення. Тобто сторонам заздалегідь відомо про те, які умови не можна включати в договір або/та укласти певні договори. Зазвичай здійснює *ex ante*-контроль законодавець, при конструюванні тих чи інших імперативних приватно-правових норм;

(б) *ex post* (з лат. — «після події») контроль. *Ex post*-контроль стосується натомість ретроспективної перевірки як умов, так і використання конструкції договору, і відбувається після укладення договору. Тобто сторонам заздалегідь не відомо про те, які умови не можна включати в договір або/та укласти певні договори, оскільки норма містить тільки оціночні категорії, чи *ex post-контроль* відбувається за допомогою принципів приватного права. *Ex post-контроль* здійснюють суди.

Втім, при виникненні спорів, як *ex ante*-, так і *ex post*-контроль як за договірними умовами, так і використання договору в цілому, здійснює суд, хоча парламент і конструє ті чи інші імперативні приватно-правові норми. До правових способів, за допомогою яких відбувається, як *ex ante*-, так і *ex post*-контроль, зокрема, відноситься: недійсність (нікчемність чи оспорюваність) умови чи договору; зменшення неустойки; зміна чи розірвання договору; заміна умов умовами, встановленими типовим договором або законом¹.

Парламент при конструюванні імперативної приватно-правової норми про максимальний розмір денної процентної ставки здійснив *ex ante*-контроль щодо розміру процентів. Тобто сторонам заздалегідь відомо про те, що умову, яка перевищує максимальний розмір денної процентної ставки, не можна включати в договір.

Умови договору про споживчий кредит, які обмежують права споживача порівняно з правами, встановленими цим Законом, є нікчемними (абз. 1 ч. 5 ст. 12 Закону України «Про споживче кредитування»). Законодавець для дотримання правила про максимальний розмір денної процентної ставки передбачив нікчемність умови договору про споживчий кредит.

Нікчемність правочину конструюється за допомогою «текстуальної» недійсності, оскільки вона існує тільки у разі прямої вказівки закону. Така пряма вказівка може втілюватися, зокрема, в термінах «нікчемний», «є недійсним». Нікчемний правочин (ч. 2 ст. 215 ЦК України) є недійсним уже в момент свого вчинення (*ab initio*) і незалежно від волі будь-якої особи, автоматично (*ipso iure*). Нікчемність правочину має абсолютний ефект, оскільки діє щодо всіх (*erga omnes*). Нікчемний правочин не створює юридичних наслідків, тобто не зумовлює переходу/набуття/зміни/встановлення/припинення прав ні для кого. Саме тому посилається на нік-

¹ ВІ Крат, «Коментар статті 628 Зміст договору» в: ІВ Спасибо-Фатеева (ред.), *Цивільний кодекс України: науково-практичний коментар*. Т. 5: *Зобов'язальне право* (ЕКУС 2026) 844–852.

чемність правочину може будь-хто. Суд, якщо виявить нікчемність правочину, має її враховувати за власною ініціативою в силу свого положення (*ex officio*), навіть якщо жодна із заінтересованих осіб цього не вимагає¹.

Структура правовідношення не вичерпується лише наявністю вимоги, адже її невід'ємним елементом є заперечення. Заперечення — це своєрідна субправомочність особи, яка бере участь у відповідному правовідношенні, заявити про те, що така особа з певної причини не є зобов'язана перед суб'єктом вимоги. Існує кілька видів заперечення: заперечення *ipso iure* та ексцепцію (від лат. — *excepito*). Заперечення *ipso iure* стосується необґрунтованості вимоги іншої особи (наприклад, заперечення про нікчемність правочину чи його частину), і таке заперечення може застосовуватися навіть без посилання сторони. Ексцепція ж стосується обґрунтованої вимоги іншої особи (зокрема, заперечення про позовну давність). В такому разі потрібна заява особи, щоб застосувати ексцепцію.

У ст. 217 ЦК України встановлено правові наслідки недійсності окремих частин правочину. Окремою частиною правочину в контексті ст. 217 ЦК України є його умова. При цьому нікчемність окремої частини (умови) договору не має наслідком нікчемності інших його частин і правочину в цілому, якщо можна припустити, що правочин був би вчинений і без включення до нього умови, яка є нікчемною.

Очевидно, що ст. 216 ЦК України орієнтована більшою мірою на правові наслідки тих правочинів, які породжують зобов'язальні правовідносини. Через це меншою мірою вона стосується правових наслідків недійсності частини правочину, яким присвячена ст. 217 ЦК. Тому, окрім власне правових наслідків недійсності правочину в цілому, можуть бути й інші правові наслідки недійсності частини правочину, незважаючи на те, що ст. 217 ЦК не допускає їх існування². До них, зокрема, може бути віднесено заміну недійсних (нікчемних) умов договору. Наприклад, згідно з ч. 2 ст. 1111 ЦК умови ліцензійного договору, укладеного з творцем об'єкта права інтелектуальної власності, що погіршують його становище порівняно зі становищем, передбаченим законом або типовим договором, є нікчемними і замінюються умовами, встановленими типовим договором або законом.

По суті, аналогічна ситуація має місце й у випадку застосування імперативного правила про максимальний розмір денної процентної ставки, адже відбувається імперативне коригування договірної волі і заміна договірної умови законодавчою. З урахуванням правил, закріплених у ст. 217 ЦК України, нікчемною буде лише та його умова, в якій передбачено саме перевищення максимального розміру денної процентної ставки. Отже, якщо сторони в договорі про споживчий кредит від 01 січня 2025 року узгодили розмір денної процентної ставки 3 %, то, з огляду на приписи закону, ця умова є нікчемною в частині перевищення максимального розміру процентів. Наслідком цього є застосування до правовідносин сторін законодавчо встановленої денної процентної ставки в розмірі 1 % на день, що забезпечує справедливий баланс інтересів та захист прав споживача.

¹ ВІ Крат, «§ 5 глави 3: Недійсність правочину в сфері захисту права власності» в: ІВ Спаси́бо-Фате́єва (ред.), *Право власності: способи захисту крізь призму судової практики: монографія* (ЕКУС 2023) 461–480.

² *Idib.*

Кваліфікація нікчемною умови про перевищення максимального розміру денної процентної ставки не зумовлює безоплатність фінансової послуги, оскільки застосовується правило щодо максимального розміру денної процентної ставки. У тому разі, коли позичальник вже сплатив частину процентів, яка перевищує максимальний розмір денної процентної ставки, то за наявності боргу такі кошти мають бути зараховані в рахунок погашення інших вимог за правилами, передбаченими ст. 19 Закону України «Про споживче кредитування». Натомість у разі відсутності боргу споживач має право вимагати повернення цих коштів на підставі норм про кондикцію (п.1 ч. 3 ст. 1212 ЦК України).

Оскільки для дотримання правила про максимальний розмір денної процентної ставки законодавець передбачив нікчемність умови договору про споживчий кредит, то споживач під час розгляду справи може заперечувати про перевищення розміру денної процентної ставки шляхом заперечення *ipso iure*. Втім, його відсутність не позбавляє суд можливості застосувати нікчемність умови правочину, адже він має її враховувати за власною ініціативою в силу свого положення (*ex officio*), навіть якщо жодна із заінтересованих осіб цього не вимагає.

Висновки.

Таким чином, на підставі викладеного можливо зробити такі висновки: регулювання максимального розміру денної процентної ставки має імперативний характер, що виключає можливість відступу від нього, керуючись договірною автономією;

за загальним правилом, максимальний розмір денної процентної ставки застосовується до договорів про споживчий кредит, які укладені з 24 грудня 2023 року. Для того щоб правила про максимальний розмір денної процентної ставки поширювалися на договори, які вчинені до 24 грудня 2023 року, необхідно, щоб строк дії таких договорів було продовжено після 24 грудня 2023 року;

Законом України № 3498-IX було впроваджено перехідний період тривалістю 240 днів і передбачено поетапне зниження максимальної денної процентної ставки. Перший етап (з 24 грудня 2023 року по 21 квітня 2024 року): протягом перших 120 днів після набрання чинності законом максимальна денна процентна ставка для договорів, які укладено в цей період, не могла перевищувати 2,5 %. Другий етап (з 22 квітня 2024 року по 19 серпня 2024 року): наступні 120 днів характеризувалися подальшим обмеженням ставки — максимальна денна процентна ставка для договорів, які були укладені в цей період, була знижена до рівня 1,5 %. Третій етап (з 20 серпня 2024 року): після завершення 240-денного перехідного періоду максимальна денна процентна ставка для договорів про споживчий кредит не може перевищувати 1,0 %;

законодавець для дотримання правила про максимальний розмір денної процентної ставки передбачив нікчемність умови договору про споживчий кредит. З урахуванням правил, закріплених у ст. 217 ЦК України, нікчемною буде лише та його умова, в якій передбачено саме перевищення максимального розміру денної процентної ставки. Така нікчемність не призводить до безоплатності фінансової послуги, а має наслідком застосування правила щодо максимального розміру ден-

ної процентної ставки. Надмірно сплачені кошти підлягають зарахуванню в рахунок погашення боргу за правилами ст. 19 Закону України «Про споживче кредитування» (за наявності боргу) або підлягають поверненню споживачу на підставі норм про кондикцію (п. 1 ч. 3 ст. 1212 ЦК України) у разі відсутності такого боргу; захист прав споживача реалізується через можливість заперечення проти лихварських умов за допомогою заперечення *ipso iure*. Водночас нікчемність умови про перевищення максимального розміру денної процентної ставки суд зобов'язаний враховувати *ex officio* (за власною ініціативою), незалежно від того, чи було заявлено заперечення *ipso iure*. Це забезпечує дієвий судовий контроль за дотриманням імперативних приписів та захист слабшої сторони договору в умовах обмеження договірної свободи.

Автор стверджує про відсутність конфлікту інтересів.

REFERENCES:

1. Thayer JB, 'Laesio enormis' (1937) 25(4) *Kentucky Law Journal* 321 <<https://uknowledge.uky.edu/klj/vol25/iss4/3>> accessed 21 May 2026.
2. Giordano A (ed), *Commentario breve al Codice civile: Aggiornato alla Riforma Cartabia e al d.lgs. 2 marzo 2023, n. 19* (Edizioni Ad Maiora 2023) 2393–2395.
3. ZEW, *Study on Interest Rate Restrictions in the EU: Final Report for the European Commission DG Internal Market and Services, Project No ETD/2009/IM/H3/87* (2010) <<https://op.europa.eu/o/opportal-service/download-handler?identifier=46a336d0-18a0-4b46-8262-74f0e0f47eb3&format=pdf&language=en&productionSystem=celar&part=iff>> accessed 14 July 2026.
4. Kanayama Naoki, 'Struggles against Usurious Loans in Japan' (2012) 2(2) *Sogang Journal of Law and Business* 53–72 <<https://scc.sogang.ac.kr/Download?pathStr=NTYjIzUxIyM5NSMjNDgJlZQ5IyM5OCMjOTUjIzExNSMjMTE2IyMxMTUjIzEwNSMjMTA4IyM5NSMjNTA4IzQ4IyM0OCMjMTA4IyM5NyMjMTEwIyMxMTQjIzExNyMjMTEwIyMxMDYjIzk1IyMxMDgJlzk3IyMxMTA4IzExNCMjMTE3IyMxMTEjIzEwNiMjNDcJlZExNiMjMTE1IyMxMTA4IzEwNSMjMTE5IyM5NyMjMTA4IyM5NSMjMTE1IyMxMDEjIzExNiMjMTA1IyMxMTUjIzQ3IyMxMTUjIzk4IyM5OCMjNDcJlZEyNCMjMTA0IyMxMTYjIzk3IyM4MCMjMTAxIyMxMDgJlZEwNSMjMTAyIyMzNSMjMzMjIzM1IyM0OSMjMTI0IyMxMjAjIzEwMSMjMTAwIyMxMTA4IzEwNSMjMzUjIzMzIyMzNSMjNDkIzEyNCMjMTAwIyMxMDUjIzEwNyMjMTEy&fileName=%5B2%5D+struggles+against+usurious+loans+in+japan.pdf&gubun=oldbbs>> accessed 14 July 2026.
5. Krat VI, 'Commentary on Article 632: Price' in Spasybo-Fateyeva IV (ed), *Civil Code of Ukraine: Scientific and Practical Commentary. Vol 5: Law of Obligations* (EKUS 2026) 882–891.
6. Krat VI, 'Chapter 5: Obligations: Grounds for Arising and Termination' in Spasybo-Fateyeva IV (gen ed), *Civil and Commercial Codes: 2004–2014* (Pravo 2014) 122–123.
7. Krat VI, 'Commentary on Article 628: Content of the Contract' in Spasybo-Fateyeva IV (ed), *Civil Code of Ukraine: Scientific and Practical Commentary. Vol 5: Law of Obligations* (EKUS 2026) 844–852.

8. Krat VI, '§ 5 of Chapter 3: Invalidity of a Legal Act in the Sphere of Protection of Ownership Rights' in Spasybo-Fateyeva IV (ed), *Ownership Rights: Methods of Protection Through the Lens of Judicial Practice* (EKUS 2023) 461–480.

*Vasyl Krat*¹

DIALECTICS OF FREEDOM OF CONTRACT AND LEGAL PATERNALISM: REGULATION OF USURIOUS INTEREST IN A CONSUMER CREDIT AGREEMENT

Abstract

The relevance of the research is driven by the need to find a balance between the principle of freedom of contract and legal paternalism in the field of consumer lending. The article analyzes the evolution and modern mechanisms for regulating usurious interest. A comparative legal analysis of foreign jurisdictions regarding usurious loans is conducted.

Particular attention is paid to the analysis of the Law of Ukraine No. 3498-IX, which introduced a mandatory maximum daily interest rate. The temporal aspects of the legislative changes, including the mechanism of the transition period and the peculiarities of applying new rules to different types of agreements, are investigated.

Legal means for «adjusting» usurious terms, in particular through the institution of partial nullity, are revealed. It is demonstrated that the application of Article 217 of the Civil Code of Ukraine allows courts to exercise effective ex post control and serves as an effective instrument for protecting the weaker party. The practical significance of the study lies in the systematization of the legal consequences of violating the mandatory rule regarding the maximum daily interest rate and the formulation of recommendations for the judicial interpretation of norms on the nullity of terms in consumer credit agreements to ensure fairness and a balance of interests among financial market participants.

Keywords: *freedom of contract, consumer credit agreement, usurious interest, maximum daily interest rate, nullity of a part of a legal transaction, consequences of nullity of a part of a legal transaction, ex post control.*

ЛІЦЕНЗІЯ CC BY-NC-ND 4.0

дата першого надходження статті до видання 15.07.2026

дата прийняття статті до друку після рецензування 28.08.2026

дата публікації (оприлюднення) 01.09.2026

¹ **Vasyl Krat**

PhD in Law, Associate Professor, Judge, Civil Cassation Court of the Supreme Court, Kyiv, Ukraine

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6595-1657>

e-mail: krat@supreme.court.gov.ua